

ROMAN MAZEK

POWSTANIE I ROZWÓJ PARAFII PARYSÓW NA TLE OSADNICTWA NA POŁUDNIOWO-WSCHODNIM MAZOWSZU

Parafia, szczególnie w okresie średniowiecza i jeszcze w okresie nowożytnym, stanowiła nie tylko odrębną jednostkę w strukturze administracyjnej Kościoła, ale była także podstawową komórką życia religijnego i społecznego, w której wytworzone więzy wpływały na określony kształt życia gospodarczego i kulturalnego¹. Do końca XVIII wieku pełniła ona także funkcję najniższej jednostki w administracji państwowej w obrębie powiatów, ziem i województw. Dlatego badania nad parafią nie dotyczą jedynie wąsko rozumianej historii kościelnej, lecz są praktycznie kompleksowymi badaniami monograficznymi danego terytorium, poruszającymi, obok religijnych, także zagadnienia z historii społecznej, gospodarczej, kultury materialnej i demografii historycznej².

W niniejszym szkicu przedstawiliśmy problematykę związaną z powstaniem parafii Parysów, jej rozwojem terytorialnym, na tle sytuacji osadniczej, z uwzględnieniem stosunków własnościowych na tym terenie. Z uwagi na

Mgr ROMAN MAZEK – Liceum Ogólnokształcące im. K. I. Gałczyńskiego w Otwocku;
e-mail: rmazek@o2.pl

¹ S. L i t a k, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 9-10; E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. I: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 243; J. M a j k a, *Socjologia parafii*, Lublin 1971, s. 25 nn.

² Według niektórych badaczy rozwój sieci parafialnej można rozpatrywać jedynie w ścisłym powiązaniu z warunkami osadniczymi, przemianami gospodarczymi, politycznymi i kulturalnymi terenu, na jakim się dokonywał. W ostatnich latach problematyka związana z osadnictwem w ośrodkach i okręgach parafialnych podejmowana jest także w badaniach archeologicznych. Zob. A. R o z w a ł k a, *Sieć osadnicza w archidiakonacie lubelskim. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin 1999, s. 39-68; problematykę tę poruszają także prace poświęcone rozwojowi sieci parafialnej, zob. niżej przypis 63 i 64.

ograniczoną objętość artykułu pominięte zostały przeprowadzone wyniki badań nad uposażeniem parafii, jej zaludnieniem oraz funkcjonowaniem tzw. agend parafialnych, czyli szkoły, szpitala i bractw religijnych.

Parafia, którą się zajmujemy, została erygowana w miejscowości Sieczcza³. Nazwa Parysów, która funkcjonuje do dnia dzisiejszego, pojawiła się wraz z nadaniem Sieczczy praw miejskich w 1538 r. Pochodzi ona od nazwiska fundatora miasta Floriania Parysa.

Jak dotąd, parafia w Parysowie nie miała odrębnej monografii. Pewien zasób informacji na jej temat zawierają dość stare, dziewiętnastowieczne opracowania Józefa Łukaszevicza oraz Jana Lubomirskiego⁴. Najważniejszą pracą podejmującą problematykę rozwoju struktur kościelnych diecezji poznańskiej, w tym archidiakonatu warszawskiego, jest synteza Józefa Nowackiego⁵. Udokumentowana źródłowo praca, służy jako punkt wyjściowy do badań struktur kościelnych w średniowieczu i czasach nowożytnych na interesującym nas terytorium. Dużą wartość dla niniejszego szkicu przedstawiają prace dotyczące procesów osadniczych oraz demograficznych na tych terenach⁶. Ważne są także prace poświęcone wybranej problematyce organizacji struktur kościelnych archidiakonatu warszawskiego⁷.

Charakterystycznym źródłem do badań związanych z funkcjonowaniem parafii w interesującym nas okresie są akta wizytacji kanonicznych. Istnieje

³ Nazwa, pierwotnie Siedlca, pochodzi od siodło, osiedle. Zob. S. R o s p o n d, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984, s. 281 n.

⁴ J. Ł u k a s z e w i c z, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. III, Poznań 1863; J. L u b o m i r s k i, *Księga Ziemi Czerskiej 1404-1425*, w: *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, Warszawa 1879.

⁵ J. N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska i jej ustrój*, w: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, Poznań 1964.

⁶ S. P a z y r a, *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939; t e n ż e, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959; S. N o s e k, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” sectio F 6(1951), s. 165-307; J. L e s k i e w i c z o w a, *Dobra Osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej XVI-XIX w.*, Wrocław 1957; I. G i e y s z t o r o w a, A. Z a h o r s k i, J. Ł u k a s i e w i c z, *Cztery wieki Mazowsza 1526-1914*, Warszawa 1968; *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1994; *Atlas historyczny Polski*, t. VII: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. II: *Komentarze, indeksy*, Warszawa 1973 (dalej cyt.: AHP).

⁷ D. G ł ó w k a, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991; B. J a n o w s k a, *Szkolnictwo parafialne w archidiaconacie warszawskim w XVII i XVIII w.*, Lublin 1993 (maszynopis w AU KUL).

jednak wiele źródeł, które są nie tylko ważnym uzupełnieniem akt wizytacji, lecz pełnią często funkcję źródła podstawowego. Spośród nich należy wymienić rejestry poborowe łanowego i pogłównego, lustracje dóbr królewskich, źródła dokumentowe, mapy, a także księgi metrykalne.

Parafia parysowska była kilkakrotnie wizytowana w interesującym nas okresie. W latach 1565-1566 wizytację przeprowadził archidiacon warszawski Jan Makowiecki. Jednak akta te nie zachowały się⁸. Pierwsza wizytacja, której akta zachowały się do dzisiaj, pochodzi z 1603 r. (przeprowadzona przez biskupa Wawrzyńca Goślickiego)⁹. Następne to wizytacja przeprowadzona przez biskupa Macieja Łubieńskiego w latach 1629-1630¹⁰, biskupa Wojciecha Tolibowskiego w latach 1661-1662¹¹, oraz najobszerniejsza z nich z 1778 r. wizytacja dekanatu Latowicz przeprowadzona przez oficjała warszawskiego Kaspra Cieciszowskiego¹². Istotnym uzupełnieniem podstawy źródłowej są wypisy z akt konsystorza warszawskiego ks. Władysława Knapieńskiego. Badacz ten korzystał z protokołów wizytacji z lat 1616-1617 oraz 1667-1673¹³. Wykorzystane też zostały wypisy ze zniszczonych akt wizytacji biskupa Stanisława Hozjusza z 1738 r.¹⁴ Dla parafii parysowskiej są to jednak zaledwie dwa zdania. Z akt kościelnych został wykorzystany dokument erekcyjny parafii, znajdujący się w Aktach biskupich Andrzeja Bnińskiego¹⁵.

W pracy wykorzystaliśmy także XVI i XVII-wieczne rejestry poborowe¹⁶. Krytyka szczegółowa rejestrów pokazała, że nie są to źródła dokładne

⁸ W. K n a p i ń s k i, *Notaty do historii kościołów w diecezji warszawskiej z archiwum Konsystorza Warszawskiego*, maszynopis powielony w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie, s. 410, 610.

⁹ *Visitatio ecclesiarum parochialium archidiaconatus Varsaviensis a Laurentio Goślicki, episcopo Posnaniensi a.D. 1603 peracta*, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej cyt.: AAP), AV 1.

¹⁰ *Visitatio dioecesis Posnaniensi a Mathia Łubieński episcopo Posnaniensi a.D. 1628-1630 1629*, AAP AV 8.

¹¹ *Visitatio dioecesis Posnaniensi ab Alberto Tholibowski episcopo Posnaniensi a.D. 1660-1663 peracta*, AAP AV 12.

¹² *Wizyta generalna dwunastu kościołów dekanatu latowickiego przez W. Kaspra Kolumnę Cieciszewskiego biskupa koadjutora kijowskiego oficjała warszawskiego 1778 r. odprowadzona*, Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (dalej cyt.: ADS), D 137.

¹³ Zob. przypis 9.

¹⁴ Wypisy z wizytacji biskupa Stanisława Hozjusza z 1728 r. ze zbiorów ks. W. Kwiatkowskiego, Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie, AAW AV I. 2.22.

¹⁵ *Acta Andreae de Bnini episcopi Posnaniensi*, AAP I 123.

¹⁶ Wykorzystane w pracy rejestry łanowego z 1540 i 1576 r. zostały wydane przez J. Lu-

z racji nadużyć popełnianych przez uiszczającą opłaty szlachtę i samych poborców. Nie dają one pełnego obrazu danego okręgu pod względem terytorialnym (nie zawierają wszystkich miast i wsi – dlatego nie są np. wiarygodnym źródłem do odtwarzania okręgu parafialnego). Jest to widoczne w wykorzystywanych w pracy rejestrach. Rejestr z 1576 r. obejmuje te same miejscowości, co z 1564 r., pomimo że w tym właśnie roku parafia powiększyła się o 6 wiosek¹⁷. Niezgodność danych zawartych w rejestrze ze stanem faktycznym, wynikała często z faktu przepisywania przez poborcę danych z roku na rok bez wprowadzania aktualnych danych¹⁸. Mimo tych braków rejestry łąnowego z XVI wieku oraz rejestr pogłównego z XVII wieku posłużyły nam w pracy jako źródło kontrolne i uzupełniające do odtwarzania okręgu parafialnego i oszacowania liczby ludności.

Cennym źródłem pozwalającym odtworzyć stan środowiska naturalnego oraz stan gospodarki są lustracje dóbr królewskich. Powtarzane kilkakrotnie lustracje pozwalają na śledzenie procesu rozwojowego danego terenu na przestrzeni prawie dwóch i pół wieków¹⁹. W pracy wykorzystaliśmy lustracje starostwa osieckiego z XVI i XVII wieku, wydane w serii lustracji województwa mazowieckiego, oraz osiemnastowieczną niewydaną lustrację znajdującą się w bibliotece PAN w Krakowie²⁰.

Spośród archiwaliów znajdujących się w archiwum parafialnym w Parysowie największe znaczenie dla niniejszej pracy mają księgi metrykalne małżeństw (od 1664 r.), chrztów (od 1663 r.) i zgonów (od 1704 r.) oraz podsumowanie dochodów plebańskich z 1787 r. (luźna karta w dziewiętnastowiecznej Księdze Intra). Ze względu na zupełny brak lub nieczytelność numeracji nie podajemy w pracy stron cytowanych archiwaliów.

bomirskiego – *Księga Ziemi Czerskiej*, oraz przez A. Pawińskiego – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana. Mazowsze*, t. V (Źródła dziejowe, t. XVI), Warszawa 1892. Rejestry łąnowego z roku 1564 oraz pogłównego z 1662 r. znajdują się w AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. I 46.

¹⁷ AGAD. ASK I 46, k. 33, 178; por. *Polska XVI wieku*, t. XVI, s. 219 n.

¹⁸ K. G ó r s k a, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1(1957), s. 185 nn.

¹⁹ *Lustracja województwa pomorskiego 1565 r.*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.

²⁰ *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, wyd. I. Gieysztorowa i A. Żaboklicka, cz. 1, Warszawa 1967; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 1: 1617-1620, wyd. A. Wawrzyńczyk, Warszawa 1968; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII w.*, cz. 2: 1660-1661, Warszawa 1989; *Lustracja 1769 r. wszystkich starostw ziemi czerskiej*, Biblioteka PAN w Krakowie, sygn. 658, k. 62-68.

Ważnym źródłem pozwalającym lepiej poznać i odtworzyć przebieg osadnictwa na tym terenie są także mapy z przełomu XVIII i XIX wieku²¹.

Oprócz wyżej przedstawionych źródeł, w pracy zostały wykorzystane źródła dokumentowe wydane w kodeksach dyplomatycznych oraz serii wydawniczej *Matricularum Regni Poloniae Summaria*.

POCZĄTKI OSADNICTWA

Interesujące nas tereny, podobnie jak i znaczna część południowo-wschodniego Mazowsza do XV wieku pokryte były niemal całkowicie lasami. Jedynie wokół Garwolina i Parysowa istniała niewielka „wyspa” wolna od lasów. O pokrytym puszcą Nadświdrzem wspominał w swych kronikach Jan Długosz²². Pisał też o niej jeszcze w pierwszej połowie XVII wieku Jędrzej Świącicki: „Tu rozciąga się ogromna puszcza, która od granic Mazowsza sięga wzdłuż rzeki Wisły aż do rzeki Narwi. Przez nią przepływa rzeka Świder toczący swe wody ku Wiśle”²³. Cała prawobrzeżna część ziemi czerskiej w XVI wieku zwana była Polesiem, z uwagi na niedawne wytrzebiecie lasów²⁴. Stan zalesienia można dziś odtworzyć na podstawie lustracji królewskich oraz map z końca XVIII wieku. Na ich podstawie została opracowana mapa województwa mazowieckiego odtwarzająca stan środowiska i sytuację osadniczą około połowy XVI wieku. Teren parafii parysowskiej otaczały od zachodu, północy i północnego wschodu lasy zwane puszciami – osiecką i starogrodzką²⁵. Lasy koło Latowicza ciągnęły się do wschodnich granic Mazowsza²⁶. Także sam teren parafii był zalesiony. Na mapie Mazowsza

²¹ Mapa Karola de Pertheesa: Województwo mazowieckie; Mapa austriacka Heldensfeld – West Galizien 1801-1804; Mapa Kwatermistrzostwa 1830-1843; Mapa Gruntów Dóbr Kozłowa 1822 r. AGAD, Zbiory Kartograficzne 385 – 25.

²² J. D ł u g o s z, *Dziela wszystkie*, t. I, ks. 1, s. 13.

²³ S. P a z y r a, *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, przeł. H. Pazyryzna, Warszawa 1974, s. 143 (dalej cyt.: J. Świącicki, *Opis*).

²⁴ Tamże. W dokumentach z tego czasu droga biegnąca z Mińska w kierunku Latowicza i Garwolina została określona jako *in Polessye*, zob. A. W o l f f, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370-1526*, Wrocław 1962, s. 29, przypis 55.

²⁵ AHP, t. VII: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. I: *Mapa woj. mazowieckiego*, Warszawa 1973.

²⁶ L e s k i e w i c z o w a, *Dobra Osieckie*, s. 12; por. AHP, t. VII, cz. I: *Mapa woj. mazowieckiego*.

wyróżnia się tutaj kompleks leśny między Kozłowem, Gozdem a Gołymi Łakami; otaczający Poschlę, Obręb i Budy Obrębskie; między Starowolą a Wilchtą oraz między Stodzewem a Wolą Starogrodzką (por. Mapa Kwatermistrzostwa). Leśne nazwy wsi z okolic Parysowa (Dębe, Gózd, Wielgolas, Choiny) świadczą, że tereny te były niegdyś porośnięte lasami.

Postępujące trzebienie puszczy starogrodzkiej i osieckiej można zaobserwować w lustracjach lasów królewskich²⁷. Wycinane lasy „dla nasadzenia wsi” oraz przez użytkowników mających wolny dostęp do wyrębu sprawiły, że już w drugiej dekadzie XVII wieku pustoszały²⁸. Miarę zniszczeń dopełniły szkody zaistniałe podczas działań wojennych w latach 1655-1660²⁹.

Oprócz naturalnej trudności w rozwoju osadnictwa, jaką była puszcza, istniało na tym terenie także zagrożenie obcymi najazdami. Prawobrzeżna część ziemi czerskiej sięgająca po rzekę Liwiec, będąca granicą między Mazowszem a Podlasiem, miała charakter kresowy. Często zapuszczali się w te okolice zbrojne grupy plemion jaćwieskich, litewskich i ruskich. Hamowało to rozwój osadnictwa. Książęta mazowieccy nadawali ziemie z obowiązkiem służby wojskowej. Najbliższym ośrodkiem obronnym był Starogród. W celach obronnych powstał zapewne też „kopiec” – grodzisko w Kozłowie. Zagrożenie najazdami stopniowo ustawało od czasów unii w Krewie zawartej w 1385 r., co wpłynęło korzystnie na rozwój osadnictwa³⁰.

Pomimo najazdów i gęstego zalesienia tereny te nie były zupełnie bezludne. Pobliski Latowicz powstał prawdopodobnie już w XI wieku. W 1297 r. w dokumencie wystawionym przez Trojdena występuje Chromin i Kisielsk³¹. W dokumencie Bolesława II z 1313 r. uwalniającym wsie biskupstwa poznańskiego od ciężarów prawa książęcego występuje, obok Latowicza, Dębe³².

²⁷ Lustracja 1565, s. 67, 98.

²⁸ Lustracja 1617-1620, s. 208. Proces zanikania puszczy starogrodzkiej postępował szybko. W lustracji z 1565 r. czytamy: „[...] była puszcza barzo wielka [...] barci było dosyć, już dziś nie masz nic, bo nie tylko drzewo to, które było godne do budowania wyrąbiono, ale i barci też ze pszczołami porąbili [...]”.

²⁹ Lustracja 1660-1661, s. 198, 226 n.

³⁰ T. L a l i k, *Mińsk Mazowiecki w Polsce przedrozbiorowej XV-XVIII w.*, w: *Dzieje Mińska Mazowieckiego 1421-1971*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1976, s. 19 nn.

³¹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. II, Poznań 1978, nr 765. Według dokumentu wystawionego przez Konrada I, Wrzosów, Obrąb i Wilchta istniały już w 1244 r. Dokument ten został jednak uznany za szesnastowieczny falsyfikat, zob. *Zbiór ogólnych przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J. Kochanowski, t. I, Warszawa 1919, nr 425; J. P i ę t k a, *Falszywe, niepewne i podejrzone dokumenty mazowieckie z pierwszej połowy XIII w.*, „Przegląd Historyczny” 86(1997), s. 312.

³² A. K a s p e r o w i c z, *Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowsza południowego*, „Przegląd Historyczny” 76(1985), z. 1, s. 33.

W XV wieku kolonizacja objęła całe połączenie ziem wschodniego Mazowsza³³. Osadnictwo wolne w puszczech rozwijało się dzięki poparciu książąt mazowieckich. Niskie ceny ziemi i darowizny przyciągały w te strony licznych osadników³⁴.

Osadnictwo na terenie parafii parysowskiej rozwinęło się najwcześniej w najbliższych okolicach Parysowa. Jeden z ważniejszych ośrodków osadniczych to Kozłów. Odkryte tu znaleziska archeologiczne z różnych okresów wskazują na pewną ciągłość osadniczą tego miejsca³⁵. Położenie u zbiegu dwu rzeczek Rydni i Jaliny wpadających do płynącego nieopodal Świdra, było zapewne najważniejszym walorem osadniczym tego miejsca. Doliny rzek ze względu na słabsze zalesienie były łatwiejsze do uprawy rolnej.

Na lewym brzegu krawędzi doliny rzeki Rydni na końcu wsi znajduje się stożkowate grodzisko otoczone fosą. Na zachowanym do dziś kopcu usypanym z ciężkiej gliny widoczne są ceglane szczątki³⁶. Ze względu na brak odpowiednich badań trudna jest do ustalenia geneza powstania kopca oraz jego archeologiczna periodyzacja. Jest to prawdopodobnie późnośredniowieczne grodzisko służące do celów obronnych. Jediną wzmianką źródłową o grodzisku, poza dość późnym, dziewiętnastowiecznym opisem w *Słowniku Geograficznym* opartym na zasłyszanej miejscowej legendzie, jest opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego z 1634 r., mówiący o zamku w Kozłowie (*Kozłovia arx*)³⁷. Na podstawie badań archeologicznych oraz z pozostałych do dziś szczątków ceglanych, można twierdzić, że nie istniała tam żadna trwalsza

³³ Podobna sytuacja miała miejsce na północno-wschodnim Mazowszu i ziemi łukowskiej; por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. I, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 9-253; S. Litała, *Formowanie sieci parafialnej w łukowskim do końca XVI w. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 12(1964), z. 2, s. 5-136.

³⁴ M. Bernacka, *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*, Wrocław 1966, s. 22 n.

³⁵ Nosek, *Materiały*, s. 158, 252, 262, 289, 312; L. Dudrewicz, *Wycieczka nad Świdra*, „Wiadomości Archeologiczne” 4(1882), s. 74; M. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych*, „Wiadomości Archeologiczne” 20(1954), s. 141.

³⁶ *Mapa Grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964; J. Mikulski, *Grodzisko koło wsi Kozłów pod Parysewem w powiecie siedleckim*, „Przegląd Archeologiczny” 8(1948/49), s. 333-334; *Grodziska na Mazowszu i Podlasiu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1976, s. 71-73.

³⁷ J. Świącicki, *Opis*, s. 143; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1883, s. 560 (dalej cyt.: SGK).

murowana budowla. Można jedynie mówić o nietrwałej budowlu drewnianej z elementami cegły, kamienia i zaprawy murarskiej³⁸.

Pierwsze wzmianki w źródłach pisanych pochodzą dopiero z pierwszej połowy XV wieku. Istnienie Kozłowa i Sieńczy poświadczają dokumenty z lat czterdziestych³⁹. W drugiej połowie XV wieku w dokumentach pojawiają się także Wilchta (założona w 1459 r.), Obrąb, Wrzosów⁴⁰. Można przypuszczać, że rozwój najstarszych osad następował jeszcze w wieku XIV. Pozostałe wsie powstały na przełomie XV i XVI wieku oraz w wieku XVI. W spisach osiemnastowiecznych pojawiają się dwie wsie: Budy Obrąbskie (Wola Obrąbska) i Zawadka⁴¹. Nazwa Zawadka pojawia się w źródłach już w XVI wieku. Określano nią młyn na rzeczce Pogłowie. Jeszcze w XVII wieku była używana jako nazwa młyna⁴². Nazwę zastosowano na oznaczenie odrębnej osady dopiero w XVIII wieku. Zawadkę trzeba traktować raczej jako kolonię Grzebowlka aniżeli samoistną wieś (najwyżej kilka domostw przy znajdującym się tam młynie – wg danych z 1827 r. były tam dwa domy z trzynastoma mieszkańcami)⁴³. W przypadku Bud Obrąbskich można przypuszczać, że ten niewielki przysiółek położony w obrębie kompleksu leśnego między Choinami, Lipówkami a Poschłą powstał dość późno, być może dopiero w XVIII wieku⁴⁴.

PRZYNALEŻNOŚĆ ADMINISTRACYJNA

Parysów znajdował się w granicach archidiakonatu czersko-warszawskiego. Archidiakoniat był enklawą mazowiecką diecezji poznańskiej, oddzieloną od niej terytorialnie obszarem archidiecezji gnieźnieńskiej. Zarówno geneza powstania archidiakonatu, jak i czas są dyskusyjne z racji braku odpowiednich

³⁸ S. F r e l e k, *Kopiec w Kozłowie. Rzeczywistość i legenda*, „Rocznik Mazowiecki” 7(1979), s. 212.

³⁹ AGAD. Metryka Mazowiecka III, k. 238.

⁴⁰ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 236.

⁴¹ ADS D137, k. 103.

⁴² Lustracja 1565 r., s. 77; Lustracja 1617 r., s. 200.

⁴³ *Tabela Miast, Wsi i Osad Królestwa Polskiego* [...], Warszawa 1827.

⁴⁴ Zob. Mapa Heldensfeld – West Galizien 1801-1804, ark. 145 b.

źródeł⁴⁵. Wcześniej tereny te należały do archidiecezji gnieźnieńskiej, objęte początkowo działalnością opactwa benedyktyńskiego w Łęczycy. Wzniesienie kamiennej świątyni w Czersku pod koniec XI wieku należałoby wiązać według niektórych badaczy z przekazaniem tych terenów diecezji poznańskiej⁴⁶. Powstanie archidiakonatu czerskiego datuje się na rok 1241. Wtedy główny ośrodek kościelny na tych terenach został tu przeniesiony z Grójca. Prawdopodobnie od początku istnienia zarządzał nim obok biskupa poznańskiego osobny archidiakon tytularnie związany z Czerskiem, a od 1406 r., po przeniesieniu kolegiaty z Czerska do warszawskiego kościoła św. Jana Chrzciciela, z Warszawą⁴⁷.

Archidiakonat warszawski istniał do końca XVIII wieku. Po II rozbiore Rzeczypospolitej wielkopolska część diecezji poznańskiej przeszła pod władzę polityczną Prus, podczas gdy archidiakonat warszawski pozostał niemal cały w terytorium okrojonego państwa polskiego, pozbawionego stolicy biskupiej. W związku z tym Stolica Apostolska dekretem z 12 stycznia 1794 r. wyjęła obszar archidiakonatu spod władzy wikariusza kapitulnego diecezji poznańskiej i powierzyła go w tymczasowy zarząd prymasowi Michałowi Poniatowskiemu, do czasu powstania nowej diecezji. Erekcja nowego biskupstwa w Warszawie w 1798 r. zerwała całkowicie związek diecezji poznańskiej z mazowiecką enklawą⁴⁸.

Podział archidiakonatu na dekanaty został wprowadzony w XIV wieku. Pierwsza wzmianka o istnieniu dekanatów pochodzi z księgi biskupiej z 1536 r. Istniało wówczas pięć dekanatów: Błonie, Liw, Czersk, Grójec, Sochaczew⁴⁹. Parafia Sieczcza należała do dekanatu liwskiego. Według rejestru poboru od duchowieństwa podział ten istniał jeszcze w 1561 r.⁵⁰ In-

⁴⁵ Zob. W. A b r a h a m, *Gniezno i Magdeburg*, Kraków 1921, s. 21; T. S i l n i c k i, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 108; S. Ł a g u n a, *Pisma poprzedzone zarysem biograficzno-krytycznym*, Warszawa 1915, s. 267 n.; J. U m i Ń s k i, *Powstanie biskupstwa poznańskiego i zależnego odeń archidiakonatu czerskiego*, „Wiadomości Kościelne Wrocławskie” 7(1952), nr 1-2, s. 35-64; Z. K r ó l, *Archidiakonaty czerski*, w: *Szkice do dziejów Archidiecezji warszawskiej*, red. W. Malej, Rzym 1966, s. 19-33.

⁴⁶ T. Ż e b r o w s k i, *Kościół (X-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, s. 143.

⁴⁷ Z. K r ó l, *Archidiakonaty warszawski*, w: *Szkice do dziejów Archidiecezji warszawskiej*, s. 34-52.

⁴⁸ N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska*, s. 302.

⁴⁹ Tamże, s. 328.

⁵⁰ A. D u n i n - W ą s o w i c z, *Rejestr poboru od duchowieństwa archidiakonatu warszawskiego w 1561 roku*, w: *Warszawa XVI-XVII wieku*, z. 2, *Studia Warszawskie*, t. XXIV, Warszawa 1977, s. 122. Rejestr daje pierwszy pełny zachowany wykaz kościołów parafialnych

formacje o zmianie podziału dekanalnego pochodzą dopiero z 1603 r. (z wizytacji biskupa Wawrzyńca Goślickiego). Istniało wówczas już dziesięć dekanatów (nowe to: Garwolin, Gąbin, Mszczonów, Piaseczno, Warka). Parysów należał do nowo powstałego dekanatu w Garwolinie, który w 1603 r. obejmował 22 parafie.

Zapewne w drugiej połowie XVII wieku powstał nowy dekanat – Latowicz. Pierwsza wiadomość o jego istnieniu pochodzi z 1689 r. ze statutów synodalnych biskupa Stanisława Witwickiego. Został on wydzielony z dekanatu garwolińskiego i składał się z 12 parafii: Borowie, Jeruzal, Kiczki, Kuflew, Latowicz, Miastków Kościelny, Parysów, Seroczyn, Stoczek Łukowski, Wodynie, Zwola, Żeliszew⁵¹. Przynależność Parysowa do tego dekanatu w ostatniej ćwierci XVII i na początku XVIII wieku niesie pewne wątpliwości. Według zapisków w księgach metrykalnych, w latach 1682-1715 wizytacji dziekańskich parafii parysowskiej dokonywał dziekan garwoliński. Wpisy odbycia wizytacji przez dziekana latowickiego pojawiły się dopiero w latach trzydziestych XVIII wieku⁵².

POWSTANIE PARAFII

Rozwój sieci parafialnej był ściśle związany i uzależniony od procesów osadniczych na danym terenie. W porównaniu z innymi terenami Polski południowo-wschodnie Mazowsze pod względem rozwoju osadnictwa było zapóźnione. Miało to bezpośredni wpływ także na rozwój sieci parafialnej. Na terenach o wcześniej ukształtowanym osadnictwie rozwój struktur kościelnych wykształtował się prawie zupełnie już w XV, a nawet w XIV wieku⁵³. Pro-

z uwzględnieniem podziału na dekanaty w obrębie archidiakonatu warszawskiego. Jednak użyta taksa pochodziła prawdopodobnie sprzed 1530 r. Por. D u n i n - W ą s o w i c z, *Rejestr poboru*, s. 104; G ł ó w k a, *Gospodarka*, s. 80. Niewykluczone, że także podział na dekanaty i parafie był nieaktualny. Z braku jednak innych informacji uznajemy ten podział w roku 1561 za faktyczny.

⁵¹ N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska*, s. 328.

⁵² APwP. Liber copulatorum 1664-1735.

⁵³ Por. E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965; P. S z a f r a n, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w lubelskiem*, Lublin 1958, s. 89-90; E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. I, s. 271; S. L i t a k, *Sieć parafialna*

cesy tworzenia nowych parafii, które miały miejsce na terenie prawobrzeżnej części ziemi czerskiej w XV i XVI wieku, mają swoją analogię na terenie ziemi łukowskiej, północno-wschodnim Mazowszu, czy innych terenach o stosunkowo słabo zaawansowanym osadnictwie⁵⁴.

Najstarszymi ośrodkami kościelnymi na tym terenie były Osieck, Latowicz i Garwolin. Według J. Nowackiego „[...] ludność Wielkopolski uchodziła w latach reakcji pogańskiej za Wisłę na południowe Mazowsze, niewątpliwie dotarła tam już za panowania Bolesława Chrobrego i Mieszka II misja chrześcijańska i założono przynajmniej kilka kościołów, może w Garwolinie, Latowiczu i Liwie”⁵⁵. Tak wczesny rozwój sieci parafialnej na tych terenach nie jest poparty źródłami. Nie można jednak zupełnie odrzucić tezy Nowackiego o istnieniu ich już w XI wieku. Faktem jest, że upadły one być może w czasie najazdów litewskich, jakie miały miejsce w XIII wieku⁵⁶. Ich odrodzenie nastąpiło w XIV i XV wieku.

Pierwsze udokumentowane ślady życia religijnego w Sieczczy wiążą się z parafią w Garwolinie, do której początkowo należała. Powstanie parafii w Garwolinie miało miejsce między rokiem 1407 a 1415. Pochodziła z fundacji posiadającego miejscowość księcia Janusza II⁵⁷. Była jedną z większych na terenie archidiecezji. Jednak pod koniec lat trzydziestych XV wieku właściciele odległej o ok. 12 km od Garwolina Sieczczy podjęli starania, aby w ich miejscowości powstał kościół parafialny.

Utworzenie nowej parafii nie było aktem jednorazowym. Był to proces złożony, trwający od kilku do nawet kilkudziesięciu lat. Inicjatywa wychodząca od fundatora zapewniającego podstawy materialne parafii musiała znaleźć aprobatę ze strony władz kościelnych. Fundator przedstawiał biskupowi wystawiony przez siebie akt fundacyjny z nadanym dla kościoła i plebana upo-

archidiecezji radomskiej w okresie przedrozbiorowym, „Sprawozdania TN KUL” 9(1958), s. 102-107.

⁵⁴ Por. L i t a k, *Formowanie*, s. 80 nn.; S. J o p, *Sieć parafialna archidiecezji sandomierskiej do końca XVI wieku*, Lublin 1955, s. 157-158.

⁵⁵ N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska*, s. 538 n. Brak jest w literaturze pracy poświęconej powstawaniu sieci parafialnej na tych terenach. Problematyka ta znajduje odzwierciedlenie w wymienionych wyżej syntetycznych pracach poświęconych diecezji poznańskiej – J. Łukaszewicza oraz J. Nowackiego. W nowszej literaturze problem ten w ogólnym zarysie został podjęty przez T. Żebrowskiego – *Kościół (X-XIII w.)* oraz *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, s. odpowiednio: 132-162, 327-361.

⁵⁶ Ż e b r o w s k i, *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, s. 355.

⁵⁷ Z. G n a t - W i e t e s k a, *Dzieje parafii Garwolin 1418-1993*, Pruszków 1993, s. 12.

sażeniem. Po stwierdzeniu rzeczywistych potrzeb powstania nowej parafii, biskup wydawał zgodę na jej erygowanie, konsekrował świątynię, nadawał uprawnienia plebańskie, a także ustanawiał uposażenie z dziesięcin biskupich⁵⁸.

Niestety, nie zachował się dla parafii w Sieczczy dokument fundacyjny. Początki tej fundacji odnosimy do lat 1439-1440. Czwartego lipca 1443 r. Kapituła poznańska poleciła wydać ze swoich akt uchwałę w sprawie erekcji kościoła dla Parysa z Sieczczy. Uchwały tej nie ma w aktach, lecz brak w nich zapisków z okresu od końca 1438 do 1440. W tym zapewne czasie została przedstawiona kapitule propozycja fundacji nowej parafii⁵⁹.

Powstanie nowej parafii wiązało się z utratą części terytorium przez parafię w Garwolinie. W podobnych sytuacjach często występowały trudności, bądź to ze strony patrona kościoła macierzystego sprzeciwiającego się powstaniu nowej parafii, lub mieszkańców z odłączanego terenu, bądź ze strony plebana, któremu zmniejszano okręg parafialny, a co się z tym wiązało – także pewne dochody⁶⁰. W tym przypadku z jakichś przyczyn pleban garwoliński Derśław zwlekał ze zgodą na powstanie nowej parafii. Ostatecznie podjął pozytywną decyzję w obecności biskupa Andrzeja Bnińskiego 4 października 1445 r., zastrzegając sobie grzywnę rocznego czynszu z Sieczczy. Tego samego dnia biskup wydał w Żbikowie w obecności altarysty Jana Koszczeńskiego i Mikołaja, wikariusza w katedrze poznańskiej, dekret o erekcji nowego kościoła parafialnego i instytuował na plebana Jana z Kozłowa Biskupiego⁶¹.

Fundatorami kościoła byli Jan Mąkobodzki, jego żona Mścichina i jej synowie z pierwszego małżeństwa Sasin i Parys z Radzanowa i Sieczczy⁶². Fundator kościoła i jego spadkobiercy zajmowali szczególną rolę w społeczności parafialnej. W okresie fundowania parafii w Sieczczy kościół nie mógł być już prywatną własnością fundatora, lecz w zamian za kosztowną inwestycję otrzymywał on specjalne, zastrzeżone tylko dla niego przywileje w stosunku do swojej fundacji⁶³. Najważniejszym było prawo prezenty kandydata

⁵⁸ L i t a k, *Formowanie*, s. 108, 116; W. W ó j c i k, „*Prawa parafialne*” według polskiego ustawodawstwa partykularnego do 1564 r., „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 3(1956), z. 2, s. 162.

⁵⁹ N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska*, s. 542.

⁶⁰ W ó j c i k, „*Prawa parafialne*”, s. 162.

⁶¹ AAP AE I 123.

⁶² Tamże.

⁶³ E. W i ś n i o w s k i, *Udział świeckich w zarządzie parafią w średniowiecznej Polsce*, „*Roczniki Humanistyczne*” 18(1970), z. 2, s. 46 nn.

na plebana. Patron przedstawiał biskupowi wybraną przez siebie osobę, którą biskup zazwyczaj bez protestów zatwierdzał. Prawo to przysługiwało do końca okresu, którym się zajmujemy. Wspominając o otrzymaniu beneficjum po swoim bracie w 1759 r., pleban Jakub Dziewanowski z wdzięcznością wyraża się o patronie, który go na nie prezentował⁶⁴. W diecezji poznańskiej do końca XVIII wieku większość kościołów posiadała patronat szlachecki (ok. 70%), co było charakterystyczne dla całego kraju⁶⁵.

Prawo patronatu przechodziło na kolejnych nabywców dóbr dziedzicznych Parysów. Przez pierwsze wieki prawo patronatu należało do Parysów. Ufundowali oni w tym czasie trzy kościoły po kolejnych zniszczeniach, a także murowaną kaplicę św. Mikołaja przy kościele. Po zniszczeniach wojennych „potopu” odbudowali kościół. Byli fundatorami kilku altarii, a Adam Parys, po śmierci żony prepozyt krakowski, dokonał zapisu na rzecz parafii⁶⁶. Nie wiemy dokładnie, kiedy prawo patronatu przeszło na nabywcę ich dóbr Stanisława Linkhausa. Parysowie występowali jako patronowie jeszcze w 1719 r., mimo że od wielu lat właścicielem połowy Parysowa był Linkhaus⁶⁷. Prawo patronatu przejął zapewne ok. 1721 r., kiedy to Parysowie sprzedali resztę dziedzicznych dóbr⁶⁸. Z jego działalności znamy fakt przekazania części majątku w Parysowie na rzecz parafii⁶⁹. Około połowy XVIII wieku prawo patronatu przeszło na Bielińskich. Ufundowali oni nowy kościół w 1750 r. oraz szpital parafialny⁷⁰.

Obok prawa prezenty patronom przysługiwały pewne uprawnienia honorowe, jak uprzywilejowane miejsce w kościele, jakimi były ławki kolatorskie ustawione blisko głównego ołtarza. Patroni mieli też prawo do pochówku w kościele. Parysowie grzebani byli w ufundowanej przez siebie kaplicy św. Mikołaja.

⁶⁴ APwP, Liber baptisatorum 1735-1769.

⁶⁵ S. L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 78 n.; T. Ż e b r o w s k i, *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, s. 361; S. K. O l c z a k, *Duchowieństwo parafialne diecezji poznańskiej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Lublin 1990, s. 28.

⁶⁶ AV 1, k. 78; AV 8, k. 272; AV 12, k. 124; L u b o m i r s k i, *Księga Ziemi Czerskiej*, s. XIV; Ł u k a s z e w i c z, *Krótki opis historyczny*, s. 172-174.

⁶⁷ ADS D 137, k. 115, 116.

⁶⁸ S. U r u s k i, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. XIII, Warszawa 1916, s. 219-222.

⁶⁹ ADS D 137, k. 114, 115.

⁷⁰ Tamże, k. 101.

Nie wiadomo, czy akt fundacyjny wymieniał przyczyny powstania nowej parafii. Trudności wiernych w korzystaniu z usług duszpasterskich odległego kościoła były z reguły uzasadnieniem erekcji nowej parafii. Niewątpliwie powstanie kościoła parafialnego ułatwiało dotarcie do kościoła ludności zamieszkującej Siezczę i okoliczne wioski. Wcześniej musieli pokonywać odległość ok. 12 km, a dodatkowym utrudnieniem był rozpościerający się między Siezczą a Garwolinem las⁷¹.

Dekret erekcyjny kościoła nie wymieniał wsi tworzących okręg parafialny. W 1459 r. biskup wcielił do parafii nowo założoną wieś Paskowa Wola (Wilchta) graniczącą z parafią Garwolin⁷². Była to zapewne wówczas najbardziej wysunięta na południe wieś w granicach parafii. Pierwsza wzmianka o okręgu parafialnym pochodzi z 1540 r. z rejestru łańowego. Wymienia on oprócz miasta Parysowa wsie: Łukówiec, Starą Wolę, Choiny, Pszonkę, Stodzew, Wilchtę, Obrąb, Kozłów⁷³. Te przyległe do Parysowa wioski tworzyły zwarte terytorium, nieprzekraczające promienia 4-5 km. Według danych z 1564 r. parafia powiększyła się o wsie Gozd, Górki, Gołępaki, Wola Starogrodzka, Poschła, Rękawica⁷⁴. Niewykluczone jest jednak – biorąc pod uwagę małą wiarygodność źródeł, jakimi są rejestry poborowe, że zmiany okręgu parafialnego zaszły wcześniej aniżeli w okresie między rokiem 1540 a 1564. Wiemy, że przed 1548 r. dziesięcina dla plebanii była pobierana m.in. z Gozdu, Poschli, Górek, Gołychłak⁷⁵. Wsie te zapewne już wtedy należały do parafii.

W 1564 r. parafię powiększyły wsie Lipówki, Późnówka, Niesadna, Żelazna, Grzebowilk i Kalonka⁷⁶. Wioski te należały do parafii osieckiej, jednak „[...] że mieszkańcy ich mieli bliżej do Paryszewa niż do Osieka, przeto X. Sadłoch [pleban osiecki – R. M.] odstąpił je do parafii paryszewskiej”⁷⁷. Kościół w Parysowie był nie tylko bliżej położony, ale też łatwiejsze było dotarcie do niego. Odległość w linii prostej zmniejszyła się o ok. 2-4 km, ale biorąc pod uwagę ówczesną sieć dróg, to różnica wynosiła nawet 6-8 km (np. z Grzebowilka, Kalonki czy Żelaznej)⁷⁸. Jedynie Lipówki położone by-

⁷¹ AHP, t. VII, cz. I: *Mapa województwa mazowieckiego*.

⁷² N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska*, s. 542.

⁷³ J. L u b o m i r s k i, *Księga Ziemi Czerskiej. Regestrum contributionum publicum districtus cernensis anni 1540*, s. I-XIX; por. AGAD, ASK, syg. 46, k. 61.

⁷⁴ AGAD, ASK, syg. 46, k. 178 nn.

⁷⁵ N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska*, s. 542 n.

⁷⁶ K n a p i ń s k i, *Notaty*, s. 450, 475.

⁷⁷ Tamże, s. 450.

⁷⁸ Obliczenia na podstawie mapy topograficznej wydanej przez Państwowe Przedsiębior-

ły w porównywalnej odległości od Parysowa, jak i od Osiecka. Uciążliwość dojazdu do Osiecka związana była też z większym zalesieniem terenów wokół Osiecka. W przeciwieństwie do Parysowa, wokół którego znajdowała się „wyspa” wolna od drzew, Osieck był ze wszystkich stron otoczony gęstą puszcza. Warto zaznaczyć, że wszystkie wioski należały do dóbr królewskich w starostwie osieckim⁷⁹.

Bezkonfliktowe powiększenie okręgu parafialnego kosztem parafii osieckiej można chyba wiązać z korzystnym dla plebana osieckiego „wynagrodzeniem”, jakim były dziesięciny z wójtostwa z Puznówki i folwarku w Żelaznej oraz dodatkowo opłata jednej grzywny rocznie (która miała obowiązywać do śmierci plebana parysowskiego, ale po jego śmierci Sadłoch ponowił umowę z nowym plebanem Andrzejem). Pozostałe wsie nie przynosiły dużych korzyści finansowych parafii – dziesięciny z nich były odprowadzane dla biskupa poznańskiego, oraz do innych parafii⁸⁰.

Tak więc w 1564 r. ukształtował się prawie ostateczny okręg parafialny, który pozostał niezmienny do końca interesującego nas okresu. W XVII wieku doszła do parafii wieś Wrzósów, która wcześniej należała do parafii Garwolin⁸¹. Wizytacja z 1661 r. wymienia jeszcze Kołaczki. Był to przysiółek powstały już po erygowaniu parafii w Sieczczy. Ludność osiedliła się tu zapewne po wykarczowaniu otaczającego lasu. W 1540 r. jako Wola Kołaczki należała do parafii Latowicz⁸². W późniejszym czasie była to część folwarku w Dębem⁸³. Być może powstanie Kołaczek związane było z osadzeniem kmieci najmowanych do pracy w folwarku. Zastanawiające jest, że część folwarku Dębe należącego do parafii Latowicz przeszła do innej parafii. Niewykluczone, że powstanie Kołaczek miało inną genezę i nie było związane z folwarkiem dębskim. Całość okręgu tworzą jeszcze dwie wioski: Budy Obrąbskie (Wola Obrąbska) i Zawadka, powstałe w XVIII wieku na terenie należącym już wcześniej do parafii.

Do 1564 r. obszar parafii wynosił ok. 70 km kw. Na początku XVI wieku przeciętna wielkość parafii na Mazowszu wynosiła 77 km kw. Występowały jednak duże różnice w wielkości między mniejszymi parafiami położonymi

stwo Geodezyjno-Kartograficzne w skali 1:50 000, red. W. Wielomska, 1978 r., z uwzględnieniem warunków terenowych przedstawionych na mapie Karola de Pertheesa. Województwo mazowieckie.

⁷⁹ Lustracja 1565 r., s. 72-84; Lustracja 1769 r., k. 62-68.

⁸⁰ Lustracja 1565 r., s. 72 nn.

⁸¹ L u b o m i r s k i, *Księga Ziemi Czerskiej. Regestrum*, s. VII.

⁸² Tamże, s. VI.

⁸³ SGKP, t. II, Warszawa 1882, s. 12; t. IV, Warszawa 1883, s. 269.

na zachód od Wisły (30-50 km kw.) a znacznie większymi po wschodniej stronie rzeki⁸⁴. Po przyłączeniu wiosek ze starostwa osieckiego w 1564 r. powierzchnia parafii wynosiła ok. 100 km kw. Była to dość duża parafia. W województwie mazowieckim średnia powierzchnia, jaką zajmowała w tym czasie jedna parafia, wynosiła 85 km kw.⁸⁵ Pozostała część Mazowsza miała gęstszą sieć parafialną – w płockim i rawskim przeciętna powierzchnia wynosiła 51 km kw. W sąsiadującej ziemi łukowskiej, o rzadkiej sieci parafialnej w porównaniu do innych terenów Małopolski, jeszcze w XVIII wieku przeciętnie jedna parafia występowała na ok. 141 km kw.⁸⁶

LOKACJE MIEJSKIE

Ważnym etapem w rozwoju osadnictwa mazowieckiego są lokacje miejskie. Procesy urbanizacyjne rozpoczęły się tu na szerszą skalę dopiero na przełomie XV i XVI wieku oraz w wieku XVI⁸⁷. Rozwój struktur kościelnych w XV wieku wynikał bezpośrednio z rozwoju osadnictwa. Z drugiej strony to właśnie powstałe parafie miały duży wpływ na rozwój w ośrodkach parafialnych osad miejskich. Procesy te na terenie parafii parysowskiej możemy obserwować na przykładzie Kozłowa oraz lokowanego właśnie w tym czasie Parysowa.

W XVI wieku dziedzicznymi właścicielami Kozłowa zostali Oborscy. Dzięki staraniu braci Marcina, Jana i Wiernosza wieś uzyskała prawa miejskie na mocy przywileju lokacyjnego wystawionego 26 sierpnia 1526 r.⁸⁸ Lokacja została przeprowadzona na prawie niemieckim. Dokument lokacyjny mówi o przeniesieniu z prawa polskiego na prawo niemieckie (*de iure polonico in theutonicum transponitur*), co było częstą praktyką na Mazowszu. Dokument lokacyjny ustanowił trzy jarmarki w korzystnym czasie: wiosenny tydzień przed Wielkanocą, letni – 28 sierpnia i jesienny – 6 listopada. Targ tygodniowy odbywał się w poniedziałek.

⁸⁴ Ż e b r o w s k i, *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, s. 360.

⁸⁵ S. L i t a k, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. II: *Wiek XVI-XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 283.

⁸⁶ L i t a k, *Formowanie*, s. 127.

⁸⁷ Z o b. P a z y r a, *Geneza i rozwój*.

⁸⁸ *Matricularum Regni Poloniae Summaria IV*, cz. 1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910, nr 5135 (dalej cyt.: MRPS).

Wyodrębniony w Kozłowie plac targowy wskazuje na prowadzenie działalności produkcyjnej związanej z lokalnym handlem⁸⁹. Według nas związane to było z hodowlą ryb. Jędrzej Świącicki w opisie Mazowsza, wspominając o Kozłowie, podaje, że jest on „otoczony zewsząd bardzo rybnymi stawami”⁹⁰. Stawy te obecnie nie istnieją, ale pozostałości po nich widoczne są do dnia dzisiejszego w miejscach, gdzie obecnie znajdują się łąki. Na mapach z przełomu XVIII i XIX wieku oraz na szczegółowej mapie gruntów dóbr Kozłowa sporządzonej w 1822 r., widoczne są w innym miejscu dwa stawy o dość znacznej powierzchni⁹¹. Nieopodal kopca znajdują się małe kopane sadzawki, które służyły do przechowywania żywych ryb na bieżące potrzeby dworu. Hodowla ryb wymagała dużych nakładów, toteż rozwijała się głównie w majątkach wielkiej własności. Jednakże w XVI wieku po upowszechnieniu się racjonalnej hodowli karpia nastąpił znaczny rozwój gospodarki rybnej także w mniejszych majątkach⁹². Możemy więc przypuszczać, że hodowla ryb występowała w Kozłowie w pierwszej połowie XVI wieku, kiedy to wieś będąca własnością Oborskich, zyskała prawa miejskie.

W końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (a więc w czasie, kiedy wspomina o stawach kozłowskich Świącicki) gospodarka stawowa w Polsce osiągnęła punkt kulminacyjny. Wzmianka Świącickiego nie wydaje się przypadkowa. Biorąc pod uwagę większą liczbę niewielkich stawów leżących koło siebie (widoczne do dziś wokół „kopca” oddzielone groblami dawne stawiska), można przypuszczać, że chów karpia był prowadzony dość nowocześnie. Osobne stawy służyły za tarliska oraz do składania ikry i wylęgu narybku, inne były właściwymi stawami hodowlanymi. Przy posiadaniu kilku stawów możliwa była selekcja ryb w miarę ich wzrostu. Stwarzało to także możliwość dokonywania spustów co roku, a nie jak w przypadku posiadania jednego stawu co 3-4 lata⁹³. Według *Słownika Geograficznego* sadzawki i stawy otaczające grodzisko zajmowały powierzchnię ponad 13 włók (ponad 200 ha)⁹⁴.

⁸⁹ B. B i e n i a w s k a - L e n a r d, K. P a w ł o w s k i, *Charakterystyka układu przestrzennego*, Warszawa 1962. Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie: Ewidencja miast zabytkowych, Kozłów.

⁹⁰ J. Świącicki, *Opis*, s. 144.

⁹¹ AGAD. Zbiory Kartograficzne. Mapa Gruntów Dóbr Kozłowa 385-25; zob. także mapa Karola de Pertheesa. Województwo mazowieckie oraz mapa Heldensfeld West-Galizien, ark. 145b.

⁹² *Rybna gospodarka*, w: EHGP, t. II, Warszawa 1981, s. 223; S. I n g l o t, *Z dziejów wsi polskiej i rolnictwa*, Warszawa 1986, s. 202.

⁹³ Por. A. W y c z a ń s k i, *Wieś polska a odrodzenie*, Warszawa 1969, s. 41-45.

⁹⁴ SGKP, t. IV, s. 560.

Sieczcza w tym czasie należała do Parysów⁹⁵. Wraz z opanowywaniem urzędów Parysowie dążyli do powiększania własności ziemskiej. W 1525 r. posiadali Łukowiec i założyli wieś Pszonkę, następnie nabyli także Starą Wolę⁹⁶. Dążenie do zjednoczenia w swym ręku większej własności ziemskiej skupionej w jednym kluczu, jest charakterystyczne dla ówczesnych rodzin dygnitarskich⁹⁷. Gromadzenie dóbr własnych i królewskich posiadanych na korzystnych warunkach decydowały o dojściu do szczytów ówczesnego społeczeństwa. Aby podnieść znaczenie dziedzicznej miejscowości, Florian Parys, kasztelan zakroczymski i starosta czerski, uzyskał w 1538 r. przywilej na założenie miasta. Wraz z tym pojawiła się nowa nazwa miasta – Parysów, która upowszechniła się zapewne dopiero po śmierci Floriana w 1545 r.⁹⁸ Przywilej lokacyjny wystawiony 27 lutego 1538 r., pozwalał założyć miasto na prawie niemieckim⁹⁹. Zwalniał on mieszkańców miasta (*incolae oppidi*) od czynszu na 8 lat, ustanowił dwa jarmarki w roku oraz targ tygodniowy w środę. Jak można przypuszczać, ustalenie dni targowych nie było przypadkowe. Widać tu pewną korelację między dniami targowymi w innych ośrodkach miejskich. Poniedziałkowy targ w Kozłowie i środowy w Parysowie umożliwiał mieszkańcom oraz handlarzom udział we wtorkowym targu w Garwolinie i czwartkowym w Latowiczu¹⁰⁰.

Układ przestrzenny Parysowa ma cechy miejskie. Ośrodkiem rozplanowania miasta jest obszerny prostokątny rynek z kościołem pośrodku. To charakterystyczne dla miasta rozplanowanie pojawiło się w czasie lokacji nowego miasta ok. 1540 r. Wcześniej, kościół zbudowany w XV wieku, znajdował się

⁹⁵ Florian Parys, właściciel Sieczczy, pochodził z osiadłej na południowym Mazowszu gałęzi rodu Radzanowskich, która wzięła nazwisko od imienia Parysa z Radzanowa (ziemia plocka), później z Michrowa (ziemia czerska), który był dziadem Floriana (PSB, t. XXV, s. 232 n.). Nazwisko Parys pochodzi od rzeczownika para = dym (itp.) i nie ma nic wspólnego z Homerowym Parysem, jak twierdzi Uruski (*Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. XIII, Warszawa 1916, s. 219), co utrzymuje także J. Piętka w pracy *Mazowiecka elita feudalna późnego Mazowsza* (Warszawa 1975, s. 150), pisząc: „Nazwisko moźnej rodziny Parysów przekonuje o znajomości w górnych kręgach łaciny, a poprzez nią literatury klasycznej”, jego paralele antroponimiczne to Paryś, Parusz, Parzech; por. R o s p o n d, *Słownik*, 281 n.

⁹⁶ MRPS, nr 17477, 16892, 6583.

⁹⁷ *Polska XVI w.*, t. XVI, s. 63.

⁹⁸ Potwierdzają to dokumenty z lat czterdziestych XVI wieku, w których występuje formuła Florian Parys *de Sieczcza*, a nie jak w przypadku jego następców: *de Parysowo*, zob. K n a p i ń s k i, *Notaty*, s. 543 n.; por. F r e l e k, *Kopiec*, s. 214.

⁹⁹ MRPS IV, cz. 1, nr 6274; odpis całego dokumentu w dziewiętnastowiecznych księgach miejskich Parysowa, AGAD. Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji dotyczące się miasta Paryszewa w woj. Podlaskim, syg. 3906.

¹⁰⁰ L a l i k, *Mińsk Mazowiecki*, s. 33 nn.

w innym miejscu. Jednak po jego zniszczeniu Florian Parys ufundował nowy kościół, wybierając pod jego budowę nowe miejsce, z wyznaczonym dookoła rynkiem. Dość dziwne wydaje się położenie starego kościoła. Znajdował się on, jak możemy ustalić na podstawie opisu z wizytacji z 1778 r., ok. 200 m na zachód od nowego kościoła, a więc w miejscu, gdzie później znajdowała się plebania i zabudowania plebańskie¹⁰¹. Prawdopodobnie skromna osada, jaką była w połowie XV wieku Sieczcza, skupiona była w tym miejscu i tu pierwotnie osiedliła się ludność. Przemawia za tym fakt, że według nowszych badań archeologicznych w tym właśnie miejscu pozostałości terenowe wskazują na istnienie grodziska pierścieniowego¹⁰².

Ważnym elementem przy lokowaniu nowego miasta było zabezpieczenie gospodarcze w formie nadania ziemi. Nowo powstające miasto w początkowym okresie swojego istnienia nie mogło liczyć na wystarczające dochody z rzemiosła i handlu oraz na potrzebne dostawy z okolicznych wsi. Dotyczyło to obszarów o słabo rozwiniętej kulturze i tradycji miejskiej, do jakich należało Mazowsze. Szczególnie w południowo-wschodniej części Mazowsza, gdzie śmiało można twierdzić, że powodzenie akcji osiedlania nowej gminy miejskiej zależało w dużym stopniu od rozległości gruntów nadanych miastu podczas lokacji¹⁰³. Parysów niestety nie otrzymał takiego uposażenia w chwili lokowania miasta, co niewątpliwie miało duży wpływ na brak szybszego rozwoju miasta. Zapewne na korzyść pobliskich królewskich ośrodków miejskich – Latowicza, Garwolina, Osiecka posiadających tego rodzaju uposażenie (Garwolin – 35,5; Latowicz – 39; Osieck – 60 łanów)¹⁰⁴. W aktach wizytacji z 1778 r. jest wzmianka, że wokoło zabudowań miejskich położone są, oprócz tzw. włók plebańskich, także pola mieszczańskie. Trudno określić, w jaki sposób i kiedy pola wchodzące w skład dóbr Parysów przeszły na własność mieszkańców miasta. Podobne do Parysowa, nieliczące nawet pół tysiąca mieszkańców, inne ośrodki miejskie w zasadzie utrzymywały się głównie z rolnictwa. O takim mieście pisał w XVII wieku Ulryk von Werdum: „[...] miasteczko jakich na Mazowszu znajdzie się bez liku. Pomiędzy nimi a wsiami zachodzi tylko ta różnica, że mieszkańcy mają nieco więcej wolności [...]”¹⁰⁵. Większa produkcja rzemieślnicza i handel rozwijał się

¹⁰¹ ADS D 137, k. 125.

¹⁰² *Archeologiczne Zdjęcie Polski*, 62-72 (1992 r.).

¹⁰³ H. W a j s, *Powinności feudalne Chłopów na Mazowszu od XIV do początków XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 149 n.; L a l i k, *Mińsk Mazowiecki*, s. 53.

¹⁰⁴ P a z y r a, *Studia*, s. 246.

¹⁰⁵ X. L i s k e, *Cudzoziemcy w Polsce. Ulryk Werdum 1670-1672*, Lwów 1876, s. 73; I. G i e y s z t o r o w a, *Od Jagiellonów do Sobieskiego*, w: *Cztery wieki Mazowsza*, s. 62.

w zasadzie tylko w większych miastach, jak na przykład w pobliskim Garwolinie. Trudniący się szewstwem rzemieślnicy parysowscy musieli dla swego utrzymania dodatkowo uprawiać rolę, o czym świadczy używana w XVIII wieku nazwa pól przy południowej części miasta – „szewskie łąki”¹⁰⁶.

Założenie miasta wiązało się też zapewne z rywalizacją między Kozłowem i Siezczką, ściślej między Parysami a Oborskimi, także znaną rodziną urzędniczą z Mazowsza¹⁰⁷. Posiadający możnego protektora oraz będący siedzibą parafii Parysów, z konkurencji tej wyszedł zwycięsko. Już w spisie poborowym z 1540 r. Parysów nosi miano *oppidum*, natomiast Kozłów wymieniony jest jako wieś¹⁰⁸. Niedawno lokowane miasto przejęło rolę ośrodka wymiany handlowej, co uwidacznia się w przeniesieniu targu tygodniowego ze środy na poniedziałek, podobnie jak w Kozłowie. W 1540 r. Florian Parys otrzymał prawo odbywania trzeciego letniego jarmarku 10 lipca. Terminy dotychczasowych dwóch zostały przesunięte: wiosenny z 4 maja na drugą niedzielę przed Wielkanocą, a jesienny z 18 października na 15 sierpnia, czyli w zbliżonym terminie, co i w Kozłowie¹⁰⁹.

Warto zwrócić uwagę na dni, w których przypadały jarmarki. Wiosenny 4 maja to wspomnienie św. Floriana, patrona fundatora miasta, jesienny 15 sierpnia to święto Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, związane z wezwaniem kościoła. Powiązanie życia gospodarczego z religijnym było przejawem pobożności, ale miało też znaczenie bardziej materialne. Dni najważniejszych świąt religijnych, uroczystości parafialnych przyciągających większą liczbę parafian, stwarzały okazję do większego powodzenia imprez gospodarczych, jakimi były doroczne jarmarki. Praktyka ta była szeroko stosowana w innych ośrodkach miejskich, tak w dobrach szlacheckich, jak i kościelnych. W położonej niedaleko Czerska Górze Kalwarii – ważnym ośrodku kultu, terminy jarmarków połączono z uroczystościami kalwaryjnymi, co miało znaczny udział w szybkim rozwoju lokowanego przez biskupa Stefana Wierzbowskiego miasta¹¹⁰. Dzień świąteczny podnosił niewątpliwie atrakcyjność

¹⁰⁶ ADS D 137, k. 128, 129.

¹⁰⁷ Kozłów w tym czasie posiadali Oborscy z gałęzi osiadłej w Łukówcu, zob. U r u s k i, *Rodzina*, t. XII, s. 219-227.

¹⁰⁸ L u b o m i r s k i, *Księga Ziemi Czerskiej*, s. VI. Upadek lub być może też zupełne niepowodzenie lokacji miejskiej Kozłowa nie jest wyjątkiem. Podobny los spotkał Miastków – 1492, Wilgę – 1554. O problematyce „udanej i nieudanej” lokacji zob.: A. W y r o b i s z, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 65(1974), z. 1, s. 23 n.

¹⁰⁹ MRPS, nr 20250.

¹¹⁰ G i e y s z t o r o w a, *Od Jagiellonów*, s. 85.

targu. Aczkolwiek wykorzystanie dnia świątecznego, szczególnie niedzieli, jako dnia targowego było traktowane ze strony Kościoła nie tyle jako element służący chrystianizacji, ile jako jej przeszkodę. W 1420 r. Mikołaj Trąba wprowadził dla diecezji poznańskiej, w tym także dla archidiaconatu warszawskiego zakaz urządzania targów w niedzielę¹¹¹. W praktyce zakaz ten był na Mazowszu jeszcze długo pomijany. Trwałość tradycji handlowania w niedzielę na Mazowszu potwierdzają stosunkowo częste jarmarki doroczne odbywane w niedzielę, co miało miejsce w XVI wieku także w Parysowie.

Dwie próby lokacji w tak blisko siebie położonych ośrodkach (ok. 2 km), w dość krótkim odstępie czasu przypadają na największe natężenie procesu lokacyjnego w tej części Mazowsza. Na terenie ograniczonym Wisłą od zachodu i Bugiem od północy powstało w pierwszej połowie XVI wieku 15 miast (tj. ok. 40% wszystkich powstałych w tym stuleciu miast na Mazowszu)¹¹². W samej tylko wschodniej części ziemi czerskiej po prawej stronie Wisły powstało w XVI wieku 11 miast (ogółem wszystkich miast na tym terenie w XVI wieku było 15). Kolonizacja ta miała głównie charakter prywatny. Właśnie w XVI wieku, później niż w innych dzielnicach, na Mazowszu lokacje prywatne osiągają szczytowy wzrost (XIV wiek – 23%, XV wiek – 20%, XVI wiek – 49%). Wiązało się to z dążeniem szlachty do podwyższenia statutu gospodarczego posiadanych miejscowości¹¹³. Lokacje XVI-wieczne różniły się od wcześniejszych, które dotyczyły na ogół ośrodków pełniących już poprzednio funkcję miasta. Często obejmowały wsie, które nie miały warunków na rozwinięcie się w ośrodki wymiany towarowej i produkcji rzemieślniczej. Warto podkreślić, że sposób przeprowadzenia obu lokacji na istniejącej już osadzie jest charakterystyczny dla Mazowsza, gdzie nie było ani jednego przypadku założenia miasta *in cruda radice*¹¹⁴.

Po udanej lokacji Florian Parys oraz jego następcy rozszerzyli swoje posiadłości ziemskie, przez otrzymane nadania, wykup, a także bezprawne zagarnięcie ziemi¹¹⁵. W 1576 r. wnukowie Floriana, Stanisław i Hieronim Parysowie posiadali 10 wiosek położonych wokół Parysowa, stanowiące zwarte terytorium (Stara Wola, Choiny, Kozłów, Pszonka, Poschła, Łukówiec, Gołępaki, Górki, Gózd, Rękawica)¹¹⁶. Posiadanie Kozłowa świadczy, że

¹¹¹ G. M y ś l i w s k i, *Człowiek wobec czasu i przestrzeni (Mazowsze od XII do połowy XVI wieku)*, Warszawa 1999, s. 274 n.

¹¹² P a z y r a, *Geneza*, s. 140.

¹¹³ W y r o b i s z, *Rola miast*, s. 22.

¹¹⁴ P a z y r a, *Geneza*, s. 470.

¹¹⁵ MRPS, nr 21541, 21542, 21583, 21871.

¹¹⁶ *Polska XVI w.*, t. XVI, s. 219 n.

polityka gospodarcza prowadząca do wzmocnienia pozycji Parysowa została w pełni osiągnięta. W tym czasie w ręku Oborskich pozostał Stodzew. Z tego okresu bierze zapewne początek utrzymująca się do dnia dzisiejszego wśród mieszkańców Kozłowa legenda dotycząca kopca – grodziska. Według niej w Kozłowie Królowa Bona wybudowała swój zamek, gdzie zatrzymywała się w czasie podróży. Według oceny S. Frelka w powstaniu i podtrzymywaniu legendy mieli udział sami Parysowie. Pamięć o wyróżnieniu przez królową wzmacniała ich pozycję feudalną¹¹⁷.

Pod koniec XVII wieku Parysowie utracili swe dygnitarские znaczenie. Z czasem pozbywają się też swoich rodowych dóbr na Mazowszu. Począwszy od drugiej połowy XVII wieku, ich znaczna część przechodzi w ręce Stanisława Linkhausa, szlachcica w drugim pokoleniu, syna podpułkownika pochodzącego z Litwy, chorążego czerskiego. Do końca XVII wieku nabył on Kozłów oraz połowę Parysowa z przyległościami (może Starą Wolę, Gózd). Zapewne w latach dwudziestych XVIII wieku na jego własność przechodzi pozostała część Parysowa, nabyta od Adama i Feliksa Parysów, a także inne wsie, w tym w 1726 r. Łukówiec¹¹⁸. W 1723 r. tytułuje się już jako „Stanisław Paweł in Parysów Linkhaus”¹¹⁹. Linkhaus posiadał w Parysowie dobra dziedziczne Parysów, miał też tu swój dwór. Jest to jedyna wiadomość o rezydencji właścicieli miasta. W 1731 r. dwór i przyległy do niego ogród ze stawami przekazał w posiadanie wieczyste plebanowi¹²⁰. Po nim, na przełomie trzeciej i czwartej dekady XVIII wieku, dobra parysowskie przeszły „prawem kaduka” na Jana Renarda¹²¹. Renard – generał saski pochodzenia francuskiego – otrzymał szlachectwo mocą konstytucji sejmu grodzieńskiego w 1726 r.¹²² Nie mamy wiadomości, kto przejął ich pozostałe dziedziczne wsie. Około połowy XVIII wieku Parysów i okoliczne wioski przeszły na własność Bielińskich. Nowi właściciele osiągnęli w tym czasie znaczenie jako rodzina urzędnicza, zarówno we władzach centralnych, jak też w urzędach ziemskich na Mazowszu. Franciszek Bieliński – jak zwykł się tytułować „Hrabia na Radzyminie, Bielinie, Otwocku, Karczewie i Parysowie” – fundator nowego kościoła przez wiele lat sprawował funkcję marszałka wielkiego

¹¹⁷ F r e l e k, *Kopiec*, s. 231.

¹¹⁸ ADS D 137, k. 114, 115; B o n i e c k i, *Herbarz Polski*, t. XIV, Warszawa 1911, s. 271; U r u s k i, *Rodzina*, t. XIII, Warszawa 1916, s. 219-222.

¹¹⁹ APwP, Liber baptisatorum 1715-1735.

¹²⁰ ADS D 137, k. 114, 115.

¹²¹ B o n i e c k i, *Herbarz*, t. XIV, Warszawa 1911, s. 271.

¹²² K. N i e s i e c k i, *Herbarz Polski*, t. VIII, Lipsk 1841, s. 105-106; M. Z g ó r n i a k, *Jan Renard*, PSB, t. XXXI, Warszawa 1988, s. 106-107.

koronnego¹²³. W 1778 r. jego bratanek i spadkobierca Stanisław Bieliński, cześnik królewski i starosta garwoliński, miał w swym posiadaniu Parysów i otaczające go wioski: Kozłów, Górki, Gołęźki, Kołaczki, Stara Wola, Choiny, Wola Obrąbska, Obrąb, Poschła, Łukówiec, Rękawica, Pszonka, czyli dawne posiadłości Parysów¹²⁴. Bielińscy objęli najbardziej zwarty kompleks dóbr królewskich. W ich rękach przez kilkadziesiąt lat pozostawały starostwa czerskie, garwolińskie, osieckie wraz z dzierzawami¹²⁵. Posiadanie Parysowa przez osoby wpływowe w państwie i o znacznym majątku, jakimi byli Bielińscy, nie wpłynęło zbyt na rozwój miasta i pobliskich dóbr. Po otrzymaniu laski marszałkowskiej Franciszek Bieliński rzadko kiedy opuszczał swe apartamenty w Warszawie. Troską jego był rozwój stolicy, dziedzicznego Bielina. W połowie XVIII wieku zwiększył liczbę dorocznych jarmarków w Parysowie do 12, które dochód przynosiły głównie jemu¹²⁶. Nie był zainteresowany rozwojem miasta także jego bratanek Stanisław, który objął po nim część dziedzicznych dóbr. Cieszący się względami u Stanisława Augusta, zdobywał kolejne urzędy, a majątek roztrwaniał „w podróży zagranicznych, przez hulanki i grę w karty”¹²⁷. Pod koniec XVIII wieku Parysów przeszedł jako wiano w ręce rodziny Kossowskich¹²⁸.

Poza stwierdzeniem właścicieli Parysowa i okolicznych ziem niewiele możemy powiedzieć o funkcjonowaniu i rozwoju miasteczka. Nie zachowały się księgi miejskie z tego okresu. Z protokołu wizytacyjnego z 1603 r. znamy jedynie nazwisko burmistrza (*praeconsul*) – Józefa Mączko¹²⁹. Prawdopodobnie Parysów nigdy nie osiągnął znaczenia jako ośrodek miejski i pozostawał cały czas w cieniu znacznie większych pobliskich miast, jak Garwolin czy Latowicz. Mieszkańcy utrzymujący się z rolnictwa nie wyróżniali się pod względem materialnym od mieszkańców okolicznych wiosek. O ubóstwie

¹²³ H. W a n i c z k ó w n a, *Franciszek Bieliński*, PSB, t. II, Kraków 1936, s. 47-50; R. M a z e k, *Walka szlachty mazowieckiej z duchowieństwem o dziesięciny w połowie XVIII w. w świetle korespondencji Franciszka Bielińskiego*, „Przegląd Historyczny” 95(2004), z. 3, s. 313-325.

¹²⁴ ADS D 137, k. 103.

¹²⁵ Por. L e s k i e w i c z o w a, *Dobra Osieckie*, s. 7.

¹²⁶ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, red. S. Pazyra, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 496 n.

¹²⁷ A. M. S k a ł k o w s k i, *Stanisław Kostka Bieliński*, PSB, t. II, Kraków 1936, s. 56-57.

¹²⁸ SGKP, t. VII, Warszawa 1886, s. 876; B o n i e c k i, *Herbarz*, t. I, Warszawa 1899, s. 231.

¹²⁹ AV 1, k. 79v.

miasta świadczyć może brak budynków murowanych. Według informacji późniejszych z 1838 r. miasto „[...] dla ubóstwa mieszkańców [...] prawie całe zabudowane jest domami drewnianymi”¹³⁰. Według danych z 1830 r. na 91 domów w Parysowie tylko jeden był murowany¹³¹. Także najbardziej znacząca budowla, jaką był kościół parafialny, przez cały interesujący nas okres, mimo kolejnych fundacji po pożarach, stale był budowany z drewna. Dobudowana do kościoła murowana kaplica św. Mikołaja była zapewne jedyną nie drewnianą budowlą w miasteczku.

BIBLIOGRAFIA

- B i e r n a c k a M., Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu, Wrocław 1966.
- K o c i s z e w s k i A., Garwolin w latach 1795-1864, w: Garwolin. Dzieje miasta i okolicy, Warszawa 1980, s. 117-138.
- L i t a k S., Kościół łąciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku, Lublin 1996.
- L i t a k S., Sieć szkół parafialnych w Rzeczypospolitej w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Próba podsumowania, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 37(1996), s. 21-35.
- O l c z a k S. K., Duchowieństwo parafialne diecezji poznańskiej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, Lublin 1990.
- P i ę t k a J., Fałszywe, niepewne i podejrzanе dokumenty mazowieckie z pierwszej połowy XIII w., „Przegląd Historyczny” 86(1997), s. 289-315.
- W i ś n i o w s k i E., Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich, w: *Discernere vera et falsa. Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Lublin 1992, s. 43-55.
- W y r o b i s z A., Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w., „Przegląd Historyczny” 65(1974), z. 1, s. 19-46.
- Ż e b r o w s k i T., Kościół (X-XIII w.), w: *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1994, s. 132-162.
- Ż e b r o w s k i T., Kościół (XIV – początek XVI w.), w: *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1994, s. 327-361.

¹³⁰ AGAD, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji dotyczące się miasta Paryszewa w woj. Podlaskim, sygn. 3906.

¹³¹ *Opis geograficzny – statystyczny Królestwa Polskiego przez Franciszka Rodeckiego Doktora Medycyny Uniwersytetu Krakowskiego*, Warszawa 1830. Pod tym względem Parysów jednak nie różnił się od innych miast mazowieckich. W Garwolinie w 1844 r. na 176 domów tylko jeden był murowany. Zob. A. K o c i s z e w s k i, *Garwolin w latach 1795-1864*, w: *Garwolin. Dzieje miasta i okolicy*, Warszawa 1980, s. 133.

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE PARYSÓW PARISH
AGAINST THE BACKDROP OF SETTLEMENT IN SOUTH-EAST MASOVIA

S u m m a r y

The parish in Parysów was erected in 1445 by the Poznań bishop Andrzej Bniński. It originated in a gentry foundation. One of its founders was Parys of Sieczcza, the progenitor of a family of officials well-known in the following centuries in Masovia. The foundation of the parish followed settlement in the first half of the fifteenth century, and it was beneficial for further processes of settlement in this territory. Almost an entire century later Florian Parys, Parys's grandchild, established a town here that retained its urban rights until the nineteenth century. Until 1564, the parish was composed almost exclusively of the villages that belonged to the Parys family. In 1546 the area of the parish was enlarged almost by one third, i.e., the villages of the royal estate from the parish of Osieck (the Osieck starosty) were included. The parish occupied then the area of ca. 100 square km. In such a shape, with some changes in the seventeenth century, the parish survived until the end of the Polish Republic. During several centuries, Parysów with its adjacent villages belonged to the more or less prosperous noble families. In the eighteenth century the estates were taken by the Bieliński family, an influential aristocratic family that possessed numerous territories in this part of Masovia. Unfortunately, it did not much affect the development of the town, for its population was mainly occupied with agriculture.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: Parysów, Mazowsze, parafia, osadnictwo.

Key words: Parysów, Masovia, parishes, settlement.